

ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

УДК 94(477)«1653»:930.2

Валерій Степанков, Віталій Степанков

ЖВАНЕЦЬКА КАМΠΑНІЯ 1653 РОКУ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям)

У статті запропоновані методичні поради до вивчення теми «Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для Козацької України» й найважливіші джерела, що дозволяють простежити початок кампанії, прибуття польського війська до Жванця, перебіг його облоги українськими й кримськими підрозділами, польсько-кримські перемовини й укладення Кам'янецького договору 15 грудня.

Ключові слова: джерела, Жванець, облога, король, гетьман, хан, поляки, українці, татари, переговори, договір.

Жванецька облога польського війська, очолюваного королем Яном Казимиром, українськими і кримськими вояками та її завершення укладенням Кам'янецького договору засвідчили глухий кут геополітичного становища новоутвореної Української держави. Вона потрапила до нього внаслідок прорахунків у зовнішній політиці Б. Хмельницького й старшини (відмова від прийняття турецької протекції, втручання у внутрішні справи Молдови, воєнні дії проти Валахії й Трансільванії) та прагнення хана Іслам-Герая зберегти територіальну цілісність Речі Посполитої, не допустивши виходу з її складу самостійної Української держави. Ці події стали переломними в остаточному виборі гетьманом й молодю елітою московської протекції, відповідної ухвали старшинської ради у Переяславі 18 січня 1654 р. та їхньої односторонньої присяги царю без відповідного кроку з боку союзерена. Адже виходу не існувало, бо Кам'янецька угода не визнавала існування Української держави й передбачала її окупацію польськими підрозділами, союзниками яких виступали татари.

В історіографії (українській і зарубіжній) склалася традиційна недооцінка значимості Жванецької кампанії в історії визвольних змагань українців середини XVII ст. і прийняті переяславської ухвали про обрання царської протекції. В силу чого вона так і не стала предметом спеціального монографічного

дослідження, що породило існування цілого комплексу дискусійних, слабко вивчених, а то і зовсім не досліджених аспектів проблеми. І до нині більшість істориків не сумнівається у тому, що Кам'янецька угода передбачала поновлення чинності Зборівського договору і продовжує не помічати її визначальному впливу на прийняття гетьманом і старшиною ухвали щодо принесення односторонньої присяги царю. Вперше окрему розвідку з'ясуванню перебігу Жванецької кампанії польської армії присвятив відомий польський дослідник Л. Кубаля, котрий досить ґрунтовно й об'єктивно висвітлив її головні події, а також опублікував до неї 6 джерел¹. З українських дослідників першим торкнувся з'ясування даної проблеми М. Костомаров². Після чого вона залишилася поза увагою науковців (за винятком відомої праці М. Грушевського «Історія України-Руси», Т. IX, Ч. 1³). Тільки майже 20 років назад В.С. Степанков знову повернувся до неї, опублікувавши статтю «Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року)»⁴. Нещодавно з'явилися краєзнавчі розвідки на цю тему А.В. Баженова та В.В. Газіна⁵. З сучасних польських вчених необхідно відзначити статтю й монографічне дослідження Т. Цесельського «Від Батога до Жванця. Війна в Україні, Поділі і за Молдавію 1652-1653», в яких автор глибоко висвітлив мілітарний аспект Жванецької кампанії польської армії, а також розвідку Д. Мілевського, присвячену з'ясуванню кризи польської військової справи на прикладі Жванецької кампанії⁶. Отже, можемо констатувати наявність незначної кількості праць науковців, в яких з'ясовуються воєнні й політичні аспекти Жванецької кампанії українсько-кримської та польської армій і їх політичні наслідки для молодшої Української держави. Тому подальше вивчення даної проблеми залишається актуальним для істориків.

Цілком природно, що за таких обставин викладачі ВНЗ, студенти, вчителі й краєзнавці, намагаючись збагнути її сутність, наштовхуються на чимало труднощів, зумовлених неясністю трактування окремих обставин і подій чи взагалі відсутністю необхідної інформації про них. Не сприяє поглибленню їхніх знань і стан джерельної бази дослідження цієї проблеми. Тим паче, що найголовніші з джерел («Коротка оповідь експедиції у 1653 році ... проти козацької реbelieї ...» та «Щоденник обозний року 1653 від вирушення к.й.м. зі Львова 19 серпня») й до нині залишаються неопублікованими⁷. Значна частина інших джерел видрукована науковцями у різних виданнях і залишається недоступною для обширного загалу; водночас чимало з них продовжує зберігатися лише у рукописному вигляді. Враховуючи названі обставини, підготували методичні поради до опанування теми, виокремивши чотири головніших (як на наш погляд) питання. Відповідно до них, пі-

дїбрали джерела, опрацювання яких, з одного боку, допоможе глибше з'ясувати перебіг подій кампанії і на цій основі реконструювати її цілісну картину, а з другої – сприятиме вдосконаленню професійних компетенцій джерелознавчого характеру.

Розташування джерел не довільне. Воно здійснене на основі врахування наступних двох чинників: важливості поданої у них інформації (спочатку подаються ті з них, автори яких брали у кампанії безпосередню участь), а також максимально можливого дотримання хронологічного принципу. З метою кращої орієнтації читача у відібранні джерел до висвітлення того чи іншого питання плану подаємо стисло характеристику кожного з них, виділяючи найважливіше для вивчення теми. Переважна більшість опублікованих джерел є польськомовними з вкрапленнями висловів латинською мовою, значна частина яких перекладена Ю. Мициком та іншими дослідниками на українську й російську мови. Решта – перекладена нами. Вважали за доцільне перекласти на українську мову й російськомовні тексти джерел, виданих у «Документах об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.» (К., 1965). Їхній переклад виконано не з російськомовного тексту, а з оригіналу, вміщеного у даному археографічному виданні. Українською мовою подано й тексти джерел, написаних давньоросійською мовою. Неопубліковані тексти джерел, що зберігаються в архівосховищах і рукописних відділах наукових бібліотек, також перекладено на українську мову.

Перекладаючи джерела, автори статті зберегли існуючі у їх текстах наступні скорочення, що мають такий зміст:

п. – пан;

пп. – пани;

й.м. – його милість;

й.к.м. – його королівська милість;

й.кн.м. – його князівська милість;

в.м. – ваша милість;

в.м.м.пп. – ваша милість милостиві пани;

РП – Річ Посполита.

Датування подається за новим стилем.

Вивчаючи інформацію джерел, слід мати на увазі, що більшість з них створена авторами вороже налаштованих супроти визвольної боротьби українців. У силу чого їхня інформація, сформульована через призму власних суб'єктивних уподобань, є далеко не об'єктивною й вимагає особливо виваженого й критичного підходу, аналізу у співставленні з даними інших джерел.

У підготовці статті її автори виконали наступну роботу: В.С. Степанков підготував методичні поради, а В.В. Степанков – решту тексту. Загальну редакцію статті виконав В.С. Степанков.

Схильні вважати – запропоновані поради й тексти джерел допоможуть читачу скласти більш-менш об'єктивну ціліс-

ну картину даної події й збагатити свої знання про неї. Вони пригодяться як викладачу ВНЗ у розробці відповідної лекції з курсу чи спецкурсу з історії України чи вчителю при підготовці уроку, так і студенту у вивченні теми семінарського заняття чи написанні курсової, бакалаврської і магістерської робіт. Учні старших класів можуть скористатися цим матеріалом при виконанні наукової роботи у системі МАН. Краєзнавці почерпнуть у ньому цікаву й науково важливу інформацію з історії рідного краю – Кам'янецьчини.

Автори з метою полегшення структуризації теми пропонують свій план її вивчення (кожен має право на розробку його власного варіанту). При розгляді питань висловлюють поради, якими читач, за бажання, може скористатися.

План:

1. Похід польського війська проти козацької України та причини його розташування біля Жванця (22 серпня – 20 жовтня).
2. Організація військової кампанії Б. Хмельницького й прибуття українсько-кримських військ у регіон Дербчина-Шаргорода (кінець вересня – жовтень).
3. Перші воєнні зіткнення й початок блокування польського табору (21 жовтня – кінець листопада).
4. Посилення облоги й катастрофічність становища польського війська (кінець листопада – 15 грудня).
5. Польсько-кримські переговори. Укладення Кам'янецького договору, його зміст і політичні наслідки для Української держави (27 листопада – 15 грудня).

Вивчаючи **перше питання**, необхідно звернути увагу на причини провалу польсько-російських переговорів у Львові, під час яких Москва пропонувала Варшаві розв'язати «українську проблему» на основі поновлення чинності Зборівського договору 1649 р. Остання відмовилася, маючи на меті домагатися ліквідації Української держави, капітуляції її уряду й відновлення становища козацтва, що існувало напередодні революції. 22 серпня 30-35 тисячне військо (разом зі слугами), очолюване королем Яном Казимиром, вирушило з-під Глинян у похід проти козацької України. Воно просувалося кількома колонами через Цемежинці, Гологори, Дунаївці, Нараїв, Рогатин, Колушки до Галича, в околицях якого 30 серпня зупинилося обозом і відпочивало до 7 вересня. Важливо мати на увазі, що по дорозі і під Галичем до війська вливалися нові підрозділи, збільшуючи його чисельність. 3 вересня король відправив полк Г. Денгофа до Сочави на допомогу трансільвансько-валасько-молдавським воякам, котрі облягали у місті 7-8-тисячне українське військо Т. Хмельницького.

Військова рада ухвалила прямувати до Кам'янця-Подільського, де сподівалася об'єднатися з полками союзників після захоплення ними Сочави, щоб разом вторгнутися до Брацлавщини.

Джерела дозволяють простежити маршрут просування жовнірів: Горожанка-Завалів-Вишнівчик-Янів-Пробужна-Бережанка-Оринин. 16 вересня вони зупинилися неподалік Кам'янця біля Медоборів, а через день розташувалися «у старих окопах» (можливо викопаних 1633 р. гетьманом С. Конєцпольських під час воєнних дій з Абазим-пашою⁸) під стінами міста, де пробули до 30 вересня. Доцільно звернути увагу на той факт, що тут влилося до війська близько 5 тисяч жовнірів у тому числі 300 шляхтичів посполитого рушення Подільського воєводства. Воднораз слід мати на увазі, що внаслідок важкої дороги, нестачі харчів, холодної й дощової осені, чимало жовнірів умирало.

Відхиливши пропозицію Б. Хмельницького розпочати переговори, король наказав продовжити наступ до Бару з подальшим ударом на Брацлав і Білу Церкву⁹. 30 вересня військо вирушило у похід, пройшло Гуменці, пододало Медобори й 1 жовтня зупинилося під с. Зеленче, де польське командування отримало звістку про виступ хана на допомогу українцям. Тому військова рада ухвалила відступити до Жванця, де надіялося одержувати продовольство й фураж з Буковини й діждатися прибуття союзників. 4 жовтня жовніри розпочали відхід через Балин, Вірмени й Пудлівці й 8 жовтня прибули до Жванця. За порадою генерал-майора Х. Убальда, табір розташувався біля устя р. Жванчик, що впадала до Дністра, у вигідному для оборони місці, захищеному з трьох сторін природним рельєфом. 19 жовтня почали сипати редути, табір уфортифіковувався валами й шанцями, які також «включили замок жванецький до системи оборонного обозу». З 21 жовтня жовніри розпочали спорудження землянок. Через Дністер зводиться міст на кошах¹⁰.

Готуючи **друге питання**, слід пам'ятати, що брак джерел не дозволяє детально вияснити мобілізацію гетьманом війська, маршрут його просування і характер взаємин з ханом. Відомо лише, що у кінці серпня він залишив Чигирин й прибув до м. Бірки, в околицях якого перебувало близько 10 тисяч козаків (основні сили українців збиралися поблизу Білої Церкви). Важливо пам'ятати, що істотний вплив на його дії у цей час чинив фактор облоги 7-8-тисячного війська під проводом його сина Тимофія у Сочаві. Останній прохав допомоги, якої Б. Хмельницький не міг відразу ж надіслати, бо не мав достатніх сил. Тому прагнув заручитися підтримкою хана Іслам-Герєя у новому молдавському поході. Хоча розширена старшинська рада ухвалила вести боротьбу з Польщею до переможного кінця, гетьман намагався уникнути поновлення воєнних дій і пропонував королю розпочати переговори на основі умов Зборівського договору.

Дочекавшись підходу частини кримського війська, ймовірно, 1 жовтня наказав полкам вирушати до Сочави, але наштотхнувся на спротив полковників. Владнавши конфлікт з ними, поспішно попрямував до Соболівки. По дорозі до нього приєднався

з основними силами хан. У кінці першої декади жовтня (не знаючи про смерть у середині вересня сина від важкого поранення у стегно) послав до Сочави 20 тисяч вояків і 15 тисяч татар. А сам, отримавши ультиматум від польського уряду (негайно повернутися до Чигирина, відіслати татар, розпочати збір продовольства й фуражу для жовнірів тощо), переправився з Іслам-Гересем через Південний Буг і направився до Кам'янця-Подільського. 19 жовтня поблизу Степанівки дізнався про смерть сина. Після чого наказав продовжити мобілізацію до війська. Вочевидь, 21 жовтня українське військо зупинилося біля Деречина, а 25 жовтня – в околицях Шаргорода. Важливо запам'ятати, що, відхиливши домагання хана прийняти його протекцію, Б. Хмельницький відмовився від плану здобуття перемоги у вирішальній битві, зробивши ставку на досягнення капітуляції противника шляхом його повного оточення й блокади.

Третє питання слід розпочати зі згадки про першу сутичку 21 жовтня татар і жовнірів й розгром останніх в 11-12 км. від Жванця біля переправи через Дністер у Матківцях (?). Наступного дня вони завдали поразки 2 польським корогвам неподалік Кам'янця-Подільського. Ці події й започаткували воєнні дії Жванецької кампанії. Показово: польське командування, аби запобігти захопленню українцями й татарами навколишніх поселень, віддало їх на пограбунок жовнірам, дозволивши «брати все, що кому подобалося ... брали ж немилосердно»¹¹. Кримсько-українські роз'їзди з'явилися в околицях Гусятина, Студениці, Хрептієва й інших поселень. Тому військова рада 12 листопада ухвалила відправити сильний роз'їзд для одержання відомостей про місце перебування противника. Наступного дня, очолюваний досвідченими ротмістрами А. Потоцьким, С. Маховським і Я. Шемберном, він у складі 3-х тисяч жовнірів залишив табір. Їм вдалося захопити кримського посла до Молдавії й Трансільванії Тохтамиша-агу, котрий подав важливу інформацію про плани хана зупинитися в околицях Кам'янця¹². У середині листопада українсько-кримські війська справді залишили позиції під Шаргородом, але попрямували через Бар, Зіньків, Солобківці не до столиці Поділля, а в напрямку Гусятина, в околицях якого близько 24-25 листопада зупинилися українці. Татари розташувалися обозом між Скалою-Подільською й Ориніном (десь у 24-26 км. на північній-захід від Кам'янця). Внаслідок цього маневру, рухливі кримські й українські підрозділи посилюють блокування польського табору, відрізаючи його від поставок продовольства й фуражу з півночі й заходу (Покуття). Частково вони продовжували надходити тільки з Буковини через збудований міст. Тим не паче становище жовнірів ставало катастрофічним.

Характеризуючи їхнє становище, варто виділити згубну дію кількох чинників. По-перше, польське командування

не мало планів довготривалого перебування в обозі, плануючи розв'язати долю кампанії у вирішальному бою, а відтак завчасно не запаслося необхідною кількістю продовольства (його можна було купити лише за готівку) й фуражу, що породило гостру нестачу харчів. По-друге, блокування табору обумовило посилення голоду, який з кінця листопада стає нестерпним, особливо для піхотинців. По-третє, вкрай несприятливі кліматичні умови: постійні довго триваючі холодні дощі, які в останній декаді листопада змінилися морозами. По-четверте, відсутність поблизу основних сил противника і його небажання розпочинати битву породжували розпач і безнадію в успішному завершенні кампанії, а холод, голод і хвороби призвели до високої смертності жовнірів й масового дезертирства ланових вояків (набраних з українських і польських селян).

Висвітлення **наступного питання** важливе для осмислення ефективності стратегічного задуму Б. Хмельницького й повного провалу планів польського командування. У кінці листопада – першій декаді грудня українсько-кримські підрозділи опанували Теребовлю, Хоростків, Гологори, Сатанів й інші міста, відрізаючи табір від Снятинщини. Необхідно звернути особливу увагу на з'ясування найбільшої поразки польських роз'їздів, якої вони зазнали за час кампанії. Близько 2 тисячі жовнірів під проводом полковника Я. Клодзінського були наголово розгромлені 3 грудня поблизу Чернокозинець татарами (полягло й потрапило до полону майже 400 вояків). 4 грудня татарський підрозділ вперше з'явився біля польського обозу, захопив чимало челяді, коней і волів і викликав велике занепокоєння у командування, яке почало готувати військо до битви. У наступні дні вони продовжували діяти в околицях Жванця, а 11-13 грудня підходили навіть «під самі вали»¹³.

Тим часом становище обложених жовнірів ставало все більш трагічним. Кожної доби вмирали від голоду, холоду й хвороб сотні осіб. За свідчення польського шляхтича М. Ємьоловського, до середини грудня померло близько 10 тисяч осіб¹⁴. За даними польського історика Ф. Равіти-Гавронського, до кінця облоги (15 грудня) з 20 тисяч німецьких піхотинців залишилося у живих тільки 5 тисяч осіб¹⁵. Можливо ці цифри дещо завищені, проте справді вимирання війська набирало катастрофічного масштабу. Й не існувало жодного шансу для його порятунку власними силами. Погоджуємося з думкою канадського історика А. Перналя, що «стан коронної армії з кількісного і якісного погляду був фатальним. Крім того, військо занепало духом»¹⁶.

Однак, як і під Зборовом, хан вирішив запобігти розгрому Речі Посполитої, за що домогтися від неї фінансових і політичних поступок, не допустивши водночас утвердження самостійності Української держави.

Особливу увагу необхідно приділити вивченню **п'ятого питання**, бо саме воно є тим важливим пізнавальним ключем, який

дозволяє збагнути причини прийняття Б. Хмельницьким і старшиною царської протекції 18 січня 1654 р. у Переяславі. При цьому слід враховувати наступний аспект питання: у польській історіографії панує думка про ініціювання переговорного процесу кримською стороною 27 листопада. Однак, маємо свідчення козацького полковника І. Федоренка про його започаткування поляками¹⁷. А вже 27 листопада візир Сефер Кази-ага звернувся з листом до канцлера С. Корицинського, обвинувачуючи Річ Посполиту у порушенні умов угоди й натякаючи на можливість замирення з нею. Так розпочалися офіційні переговори про укладення нового договору. Необхідно запам'ятати, що Крим домагався відновлення чинності Зборівського договору, але не українсько-польського (як це традиційно трактують українські і польські дослідники), а кримсько-польського. Після складних дебатів сторони погодилися 12 грудня про зустріч посольств в околицях Кам'янця-Подільського для вироблення змісту договору¹⁸.

Постає слушне запитання, а яке місце відводилося у Кам'янецьких перемовинах українській стороні? Хан запропонував гетьману направити туди своє посольство, але спочатку отримав відмову під тим приводом, що, власне, право вести переговори належить Війську Запорозькому, бо Іслам-Герей є лише його союзником у війні з Річчю Посполитою. Врешті-решт погодився і направив у ніч з 12 на 13 грудня посольство, очолюване генеральним писарем І. Виговським, у супроводі 5 тисяч воєнків. Маючи відомості про ухвалу Земського собору від 11 жовтня прийняти козацьку Україну під протекцію царя, застеріг керівника посольства не погоджуватися на укладення угоди, якщо вона передбачатиме утворення антимосковського союзу¹⁹.

У жодному випадку не можна ігнорувати факту усунення керівниками польського (С. Корицинський) й кримського (Сефер Кази-ага) посольств українців від участі у переговорах, яким відводили роль статистів (мали запросити лише для ознайомлення зі змістом укладеного договору). Тому І. Виговський слушно відмовився від них. На перший погляд складається враження, що ініціатором цього кроку став візир, котрий, мовляв, заявив наступне: «козаків не допущено, бо їх слід трактувати як хлопів». Проте це не так. Саме польська дипломатична місія засвідчила небажання вести перемовини з українцями через те, що вони є «королівськими підданими»²⁰.

13 грудня під стінами Нового замку вони розпочалися і проходили далеко непросто. Сефер Кази-ага поставив вимогу зафіксувати у змісті договору виплату польською стороною упоминок (подарунків у грошах, ще де-факто означали виплату королем данини ханству), дозвіл на пограбування населення й брання ясиря «до Вісли», підтвердження козацьких прав і свобод відповідно Зборівської угоди. Польське посольство відмовилося їх приймати і заявило про необхідність порадитися з королем.

Наступного дня воно отримало нову інструкцію (для її розробки король зібрав раду сенату). Вона передбачала запропонувати хану викуп у сумі 150 тисяч талерів (король самовільно зменшив її до 100 тисяч талерів), згоду на виплату затриманих упоминків, брання ясиря на теренах козацької України й відновлення козацьких прав відповідно Зборівських домовленостей²¹.

15 грудня упродовж трьох годин сторони узгодили пункти угоди, яку безпідставно називають Жванецькою. Її особливість, яку слід запам'ятати, полягала у відсутності писемного тексту й відповідно писемної присяги, себто вона носила усний характер. Ця обставина у ряді випадків не дозволяє точно в'яснити статті договору. Зокрема встановлено, що Річ Посполита зобов'язувалася одразу ж виплатити 200 тисяч талерів як борг за упоминки й надалі щорічно виплачувати по 30 тисяч талерів; обходилося мовчанкою питання захоплення бранців (є дані, що начебто дозволялося брання ясиря від Покуття до Львова). Вельми суперечливою є інформація джерел про шляхи розв'язання українського питання. За даними «Щоденника обозного ...», козакам відновили Зборівські пункти²². Значно детальніше розповідає про зміст цієї статті «Коротка оповідь експедиції ...». Так, у ній читаємо: «Козаки залишені при давніх вольностях, вільно однак коронному війську вступити до України і повернутися панам до своїх маєтків. Про число козаків, лінію (розмежування теренів козацької України із Короною і Великим князівством Литовським – Авт.) і релігію, а ні по Зборівських, а ні по Білоцерківських пунктах не згадувалися»²³.

Аналіз цих й інших джерел дає підстави висловити міркування про помилковість панівної в історіографії тези щодо підтвердження Кам'янецьким договором Зборівської угоди для козацької України. Навіть, якщо справді йшлося про повернення до неї, то лише під кутом зору поновлення пільг і свобод козацтву, а не автономії Української держави. І це обов'язково потрібно враховувати, бо інакше матимемо спотворене уявлення про наслідки для останньої даної кампанії. А відтак не випадково обидві сторони домовилися про тимчасовий характер (до 1 року) визнання за козаками їхніх прав, впровадження на терени козацької України польських жовнірів й повернення шляхти до маєтків тощо. У випадку спротиву Війська Запорозького, на прохання короля, Крим надасть йому воєнну допомогу для його приборкання. Тому вже 19 грудня сенатори утворили комісію, яка мала забезпечити розташування тут на зимові лежби жовнірів і сприятливі умови перебування «панів і шляхти» у власних маєтках, забезпечуючи виконання на їхню користь повинностей з боку підданих²⁴. Б. Хмельницький, довідавшись про основні положення змісту договору, 16 грудня на старшинській раді повідомив присутніх про їх зміст. Після чого українське військо через Сатанів, Городок, Меджебіж, Летичів, Літин подалося до своїх полків як адміністративно-територіальних одиниць²⁵.

Вкрай важливо в'яснити для себе згубні наслідки кампанії для Української держави. Вони проявлялися у наступному. По-перше, позиція Кримського ханства засвідчила не лише ненадійність його знаті як мілітарних союзників, але, що особливо важливо, принципове несприйняття нею самої ідеї визнання права козацької України на самостійне існування, а відтак готовність пожертвувати нею в ім'я укладення вигідної угоди з Річчю Посполитою. По-друге, Кам'янецька угода не передбачала визнання автономії козацької України у складі Корони відповідно статей Зборівського договору, а лише підтверджувала збереження передбачених ним прав і вольностей реєстровому козацтву, чисельність якого не визначалася. По-третє, укладена угода надавала право Польщі окупувати козацьку Україну й приступити до поновлення шляхетського землеволодіння, опираючись при цьому на військово-політичну підтримку Криму.

Отже, Жванецька кампанія завершилася для української політичної еліти абсолютним провалом. Вона змушена була або піти на капітуляцію, відмовившись від розбудови держави й зосередившись на захисті виключно козацьких станово-карпоративних інтересів, або негайно приймати протекцію царя чи султана. Саме безвихідність геополітичної ситуації й змусила її в односторонньому порядку присягнути 18 січня 1694 р. у Переяславі на вірність московському монарху.

Стисла характеристика документів добірки запропонованих джерел

Документ № 1 («Щоденник обозний...») створений учасником кампанії, котрий швидше всього був рядовим жовніром. Тому він не знав про ухвали військових нарад. Проте зафіксовані ним відомості кожного дня є дуже важливими для реконструкції цілісної картини походу польського війська під Жванець та його становище під час облоги.

Документ № 2 («Коротка оповідь експедиції...»), з'явився у середовищі поважних шляхтичів (можливо наближених до сенаторів), котрі володіли ґрунтовною інформацією про перебіг кампанії, зокрема умови укладеного договору. Тому вона має надзвичайно важливе наукове значення. Швидше всього «Коротка оповідь експедиції...» написана відразу ж після її завершення.

Документ № 3 (статейний список російського посольства до Варшави) дозволяє усвідомити непримирненість польської політичної еліти щодо можливих поступок у справі визнання автономії козацької України у складі Корони.

Документ № 4 («Пункти прохання козаків передані від Хмельницького через полковника Антона під Глинянами» бл. 20 серпня) проливає світло на умови можливого замирення козацької України з Річчю Посполитою.

Документ № 5 (лист С. Орачовського на початку вересня 1653 р. до невідомого) має цінну інформацію про хід пере-

мовин українського посла А. Ждановича з польськими сановниками, зміст їхньої відповіді гетьману та анти-турецьку позицію частини старшини й козацтва.

Документ № 6 (лист старости бецького Войницького у кінці серпня до аноніма) проливає світло на взаємини гетьмана з султаном і становище жовнірів у польському війську під Глинянами.

Документ № 7 (лист Б. Хмельницького до короля від 8 вересня) засвідчує прагнення гетьмана уникнути поновлення воєнних дій.

Документ № 8 (повідомлення з-під Янова від 13 вересня) подає інформацію про чисельність польської армії, важке становище жовнірів й небажання козаків вирушати до Молдови для порятунку Тимофія Хмельницького.

Документ № 9 (повідомлення з обозу під Бухівцями) розкриває причини наміру короля прибути з військом під стіни Кам'янця-Подільського.

Документ № 10 (лист хорунжого чернігівського Гулевича до М. Любенецького) проливає світло на побутові умови життя жовнірів у таборі та рішучість козаків битися до кінця.

Документ № 11 (відписка російських послів до Посольського приказу) подає цінні відомості про розташування основних сил українського війська у вересні 1653 р.

Документ № 12 (лист королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П. Відоні) інформує про зібрання гетьманом військової ради для обговорення питання прийняття протекції когось із сусідніх монархів.

Документ № 13 (відписка російських послів до Посольського приказу 26 жовтня) є унікальним джерелом про виступ полковників проти гетьманського наказу вирушати на допомогу сину у Сочаві.

Документ № 14 (матеріали посольства стольника Р. Стрешнева й дяка М. Бредіхіна до Б. Хмельницького) проливає світло на реакцію гетьмана, коли той дізнавався про смерть сина у Сочаві.

Документ № 15 (відписка яблонівського воєводи В. Шереметьєва до Посольського приказу) подає відомості про заходи Б. Хмельницького, спрямовані на мобілізацію ресурсів України для боротьби з Річчю Посполитою.

Документ № 16 (зінання полонених татар) подає важливі дані про прибуття татар на допомогу Хмельницькому та їх ставлення до місцевого населення.

Документ № 17 (новини з обозу) проливає світло на перші сутички поляків з татарами.

Документ № 18 («новини з війни» невідомого) дозволяє точніше визначити чисельність українського і кримського війська у жовтні 1653 р., а також фіксує захоплення татарами ясира у Волині, Поліссі й інших регіонах.

Документ № 19 (статейний список російських послів Р. Стрешнева та М. Бредіхіна до Б. Хмельницького) є унікальним джерелом про спроби хана домогтися від гетьмана прийняття присяги на вірність йому як сюзерену козацької України.

Документ № 20 (лист від 10 листопада з обозу від аноніма) констатує намір Б. Хмельницького затримати кримське військо на зиму.

Документ № 21 (повідомлення аноніма з обозу) інформує про негативні наслідки для жовнірів блокування обозу.

Документ № 22 (лист аноніма з обозу 13 листопада) має цінну інформацію про появу у 20–30 км. від польського табору потужних татарських роз'їздів та оборону від них населення окремих подільських містечок і сіл.

Документ № 23 (лист з обозу 1 грудня) висвітлює дії гетьмана і хана, спрямовані на посилення блокади польського табору.

Документ № 24 (лист В. М'яковського від 9 грудня до аноніма) розкриває дії татар по блокуванню польського обозу.

Документ № 25 (лист аноніма від 17 грудня з табору) засвідчує згоду Криму на окупацію польським військом козацької України після укладення польсько-кримського договору.

Документ № 26 (відписка російських послів Р. Стрешнева та М. Бредіхіна царю від 23 грудня) є цінним джерелом для з'ясування складу українського посольства відправленого на переговори з поляками під стіни Кам'янця-Подільського.

Документ № 27 (статейний список послів Р. Стрешнева та М. Бредіхіна до Б. Хмельницького) проливає світло на причини неучасті українського посольства у переговорах з польським посольством під Кам'янцем-Подільським.

Документ № 28 (повідомлення аноніма третьої декади грудня) слугує доказом відсутності у тексті договору статті про поновлення умов Зборівської угоди.

Документ № 29 (інструкція короля комісії 19 грудня) становить собою унікальне джерело про порядок відновлення польських порядків на теренах козацької України взимку 1654 р.

Документ № 30 (спомини литовського канцлера А. Радзивілла) промовляє про негативну оцінку укладеної угоди частиною магнатів.

Документ № 31 (літопис Й. Єрлича) доповнює дані інших джерел про спустошення татарами Волині й великі втрати німецьких найманців під Жванцем.

Документ № 32 (спогади М. Ємьоловського) є важливим джерелом для з'ясування становища жовнірів у таборі.

Документ № 33 («Історія панування Яна Казимира» В. Коховського) дозволяє глибше збагнути перебіг облоги поляків під Жванцем, взаємини жовнірів з мешканцями Хотинського повіту, настрої короля і жовнірів.

Документ № 34 («Війна громадянська (домова)» С. Твардовського) змальовує цілісну картину облоги Жванецького та-

бору, настроїв жовнірства, критичність його становища й несподіваний порятунок з боку хана.

Документ № 35 («Віршована хроніка» аноніма) слугує цікавим джерелом для вивчення перебування короля Яна Казимира у Кам'янці-Подільському. Воно ж подає унікальну інформацію про це місто, як «славний іноземців порт».

Документ № 36 («Літопис» С. Величка) ґрунтовно характеризує становище обложених жовнірів та настрої короля й польських сановників.

Документи:

№1

1653. – серпень-грудень. Витяги і регести¹ зі «Щоденника обозного року 1653 від вирушення к.й.м. зі Львова 19 серпня».

19 серпня король вирушив зі Львова до обозу під Глиняни.

21 серпня вчинено генеральний перепис війську. Кіннота добра, драгуни непогані, «але піхота дуже знуджена».

22 серпня військо вирушило у похід.

25 серпня надійшло повідомлення про об'єднання хана з Б. Хмельницьким. Військова рада ухвалила рухатися не до Гусятина, а до Галича.

30 серпня військо зупинилося обозом біля Галича між Дністром і Гнилою Липою у півмилі (близько 3,8 км – Авт.) від Галича під самими Богушівцями «на болоті».

7 вересня військо залишило обоз і подалося далі, рухаючись наступного дня під великом дощем через Горожанку до Завалова, куди з'явився **10 вересня**. Тут надійшло повідомлення про наближення ворога, тому приймається ухвала пришвидшити просування війська до Кам'янця-Подільського. Пройшовши Вишнівчик, зупинилися в Янові, де **12 вересня** жовнірів застерегли пильнувати коней, аби їх не захопили раптово опришки.

13 вересня обоз став під Пробіжною, де ввіймали кількох опришків, котрі розгромили підрозділ посполитого рушення.

14 вересня військо переправилося (через Збруч – Авт.) біля Збрижа, пройшло «горижанські поля (?)» і **15 вересня** стало обозом під Оринином. Тут надійшла звістка, що ворог наблизився і «хоче нас перед Кам'янцем привітати».

16 вересня стали табором у півмилі від Кам'янця «за давнім звичаєм» у куті біля Медоборів. Без дозволу короля було заборонено панам і шляхті з'являтися до міста.

18 вересня військо розташувалося обозом «у старих окопах» під Кам'янцем.

19 вересня принесли листи від Хмельницького «дуже покірні, в яких прохав про милосердя». На зібраній військовій нараді король підтримав пропозицію тих, хто наполягав на

¹ Регест – короткий витяг з джерела, що передає його зміст.

відмови від переговорів і продовженні наступальних дій. Тому гетьману відповіли, що жодних перемовин не буде й «аби не дивувався і не чинив тому спротиву, що війська й.к.м. увійдуть до України і в цілому, щоб наказав якнайшвидше готувати для нього живність».

21 вересня король приїхав до міста (з обозу) й «зупинився на вірменському ринку».

25 вересня король інкогніто вїхав до міста лише з покойовими слугами. «В обозі нужда і хвороби, на які і коні почали хворіти. Піхота густо вмирає і коні здихають з-за великої непогоди і через неї – чого нестерпного болота».

29 вересня їздив король до Хотина для огляду фортеці.

30 вересня виступило військо до Бара з метою продовження походу до Брацлава. Цього ж дня зупинилися під Гуменцями недалеко від Медоборів.

1 жовтня військо вирушило і через єдину «переправу» подалося до Зеленчі, де одержали від молдавського господаря повідомлення про наміри хана об'єднатися з Хмельницьким.

2 жовтня зібрана нарада senatorів і командування обговорила план подальших дій. Окремі з них пропонували наступати на Брацлав і Чигирин, однак більшість схилилася до думки щодо доцільності відступити до Жванця.

3 жовтня військо залишалося на місці й були розіслані роз'їзди у різні місця для отримання відомостей. Надійшло повідомлення, що козаки у жодному випадку не хочуть піддаватися, «але швидше положать голови на головах».

4 жовтня табір підійшов до Балина і витратив майже день аби подолати переходи в горах (Медоборах – Авт.) та лісових хащах.

5 жовтня зупинилися під Вірменами (нині Великозалисся – Авт.) біля Медоборів.

7 жовтня стали під Пудлівцями.

8 жовтня вступили до Жванця, пройшли його і зупинилися неподалік замку на місці, обраному генерал-майором Убальдом, «дуже доброму», правда, тільки «для оборони, а не для надання битви ворогу». Розташувалося Військо між Дністром і Жванчиком «у великій долині».

9 жовтня до будівництва мосту через Дністер залучили ланову¹ піхоту, яка знаходилася при артилерії.

10 жовтня з'явилися молдавські послы, котрі привезли в дарунок волів і коней й пообіцяли гарантії появи тут молдавських підрозділів.

16 жовтня надійшла з Сочави неприємна новина, що козаків разом із старшиною, «яку собі після смерті Тимошка обрали», випустили зі «розпученими корогвами, з бубнами і вій-

¹ Ланові жовніри – це жовніри, котрі набиралися з поспільства (польського й українського)

ськовим спорядженням, з купленими кіньми і табором з тілом Тимошка, якого повезли у середині табору».

21 жовтня з'явилися татари, котрі у півтора милі (близько 11-12 км.) від табору погромили корогву Тележинського у Матківцях над Дністром, де стерегли брід через річку. Татари з молдавського боку переправилися і жовнірів, «як грибів, побрали», захопили також корогву й бубни. У таборі вчинилася тривога.

22 жовтня татарський роз'їзд пройшов поблизу Кам'янця, захопивши язиків. У таборі було оголошено («протрублено») аби військо якомога швидше живність здобувало, «дозволяючи брати в руки все, що може по містечках і селах поближчих, аби вона по-старому ворогам не дісталася. Брала немилосердно, не обминаючи шляхетських дворів і замочків, які штурмували, а шляхта боронилася. З обох сторін сила загинула...»

23 жовтня Цього дня відбувалися «шарпанина і постійне голосіння убогої шляхти, якої плач, крик і нарікання волали до неба, бо і пасіки найближчі всі були попсовані».

24 жовтня у таборі оголосили аби припинили шарпати пасіки й одного з пахолків (слуг – Авт.) за це повісили.

25 жовтня ланові, змучені голодом і нестерпним становищем, почали вириватися з обозу.

31 жовтня наказано сипати редути.

12 листопада король з-за поганого здоров'я перебрався з намету до замку.

17 листопада ланові повідомили, що коли їх будуть силою стримувати, то вони пробиватимуться з табору «як через ворогів».

18 листопада орда захопила під Гусятином ротмістра Суловського.

20 листопада сандомирські ланові, зробивши свій табір, під його захистом почали пробивалися через обоз, аби вийти з нього. Пошарпали намети короля та гетьмана (С. Потоцького – Авт.). «Заколот був страшним на майдані (площа посеред табору – Авт.)». Билися з іншими жовнірами, грабували вози воєначальників і шляхти. Проти ланових вирушив з жовнірами сам гетьман. Ця колотнеча тривала близько 2-х годин. Частина ланових вирвалася з табору.

23 листопада вода «сильно піднялася» у Дністрі і пошкодила дуже міст.

24 листопада надійшла звістка про взяття Гусятина ворогом в облогу. «Окопуємося і зменшуємо обоз».

27 листопада «хлоп» приніс листа від візира до канцлера, в якому схилявся до трактатів. «Раділи тому дуже, що першим ворог вдався до кореспонденції».

1 грудня вирушив на роз'їзд полковник Клодзинський «муж дуже досвідчений» у тисячу вершників, котрому наказали у разі наступу на нього ворогів відходити до Борщова.

3 грудня ранком у таборі спалахнула тривога, «хто живий» кинулися до коней, «військо вийшло у поле, причине –

роз'їзд орди з 1,5 тис. осіб перейшов дорогу Клодзінському», котрий повертався до табору, і «повністю» зніс внаслідок великого «безвладдя і непослуху».

4 грудня кілька тисяч татар підступили під самий обоз, захопили коней кількох драгунських полків, які паслися, волів і людей при них «немало». У «таборі спалахнула тривога. Вважали всі, що, ворог наступав з усією силою». Проте татари залишили околиці Жванця. Увечері надійшла звістка про штурм Гусятинського замку», де зачинилося кілька сотень шляхти з короговою служилою (?) і хлопами зичливими, котрі віддали нашим своїх жінок і дітей у заручники до замку». Бокун із жовнірами дібрався до Борщова й успішно проводить сутички з татарами.

5 грудня орда, що наблизилася було до обозу, чисельністю у 4 тис. осіб, переночувала в Чорнокозинцях і подалася до коша. Наказано зміцнювати вали, тому «сокирами мерзлу землю мусили небожата жолдаки (солдати – Авт.) і пахолки рубати». Великий голод, «хліба дістати не можна не тільки жолдаку, але пахолку й драгуну. Товариство мусить їсти дохлятину».

6 грудня повернулися поранені пахолки з того боку Дністра, які говорили, що це вчинили татари. Але вони так вдавали, бо насправді їх посікли «або опришки, або волохи, котрі силу силенну ловлять нашої челяді». Спостерігали з обозу «великі вогнища між Кам'янцем і Хотином». Одні гадали, що це буджацькі татари ними подавали сигнал іншим татарам про своє прибуття, інші – що це пахолки вчинили пожежі. Стало відомо, що роз'їзд Клодзінського втратив 400 жовнірів полоненими, 2 корогви з барабанами. З'явився посланець візиря з листом. Вночі у замку кілька годин тривала рада про подальші дії.

7 грудня на прийомі посланець візиря повідомив, що хан домагається відновлення Зборівського договору. Зібрана тамемна рада довго засідала. Цього дня було чути голоси «у наметах королівських», що, мовляв, «від голоду пухнуть», нарікали також в окремих групах жовнірів, які ходили по обозу, що ситуація буде «гірша ніж Зборівська, гірша ніж Пилявецька». Багато чого говорили «зі страху і з жалю, про що не можна й описати». Інші говорили, що потрібно «вирушати кіннотою, залишивши люжну челядь в окопах, й вдарити на ворога всіма силами, запровадивши короля й.м. до Кам'янця...»

8 грудня в обозі тривога, з гармати вистрілили. Звістка надійшла, що татари подалися до Кам'янця і неподалік на нього напали на нашого посла, котрий з татарським послом рухався до коша. Польське посольство пограбували, окремих осіб посікли, інші втекли до обозу. Коли справа прояснилася, повернули членам посольства коней і відібрані речі. Дісталася і послу візиря, котрий теж повернувся до польського обозу. Тоді вдруге спорядили посольство до візиря з новими листами. Цього ж дня татари «на кам'янецькому гостинці» захопили осіб, котрі з возами їхали до обозу. Під ним також захоплювали челядь і піхотинців.

9 грудня раненько показалися татари під обозом. Сталися незначні сутички. Надійшла новина, що орда розпустила загни аж до Любліна, спустошуючи все «вогнем і мечем».

10 грудня між обозом і Кам'янцем орда «наших брала» і рідко хто міг «до нас» пробратися.

11 грудня посол ханський у кілька десятків осіб, котрі його супроводжували, потрапили на засідку старости яворівського (Я. Собеського – Авт.). Жовніри напали на них. Вражений посол вирішив повернутися до коша, але його польські офіцери переконали продовжити свою місію. Прибувши до обозу, повідомив, що хан наполягає не порушувати Зборівської угоди й замиритися з козаками.

12 грудня почали готуватися до переговорів з кримським посольством, які мали відбутися біля Кам'янецького замку. Створили комісію, очолювану канцлером. У супроводі охорони зупинилися під Новим замком, а неподалік у полі розташувалося бл. 10 тис. татар. Сефер Кази-ага попросив перенести перемовини на наступний день. Комісари подалися на ночівлю до міста, татарське посольство відїхало від замку на 1,8 км.

13 грудня козацьке посольство, очолюване Виговським, під захистом кількох тисяч вершників зупинилося табором з боку від польського посольства. Поляки і кримчаки домовилися вести перемовини у складі депутацій по 12 осіб на відстані «трьох пострілів з лука від розташованих підрозділів». Татарську депутацію очолював візир Сефер Кази-ага, польську – канцлер С. Корицинський. Візир під час зустрічі заявив, що, якщо Польща не виплатить затриманих упоминків, не залишить козаків при Зборівських пактах, не дасть заручниками 2-х сенаторів чи 4-х старостів, не дозволить на розташування коша під Сокалем й розіслання загонів до Польщі, то відновляться воєнні дії («і Бог шаблю нашу на ваші шиї опустить»). Польські комісари не спромоглися переконати кримських послів відмовитися від таких суворих вимог, а відтак повідомили їм про необхідність порадитися з королем. Перемовини перенесли на наступний день.

Ян Казимір зібрав раду сенаторів для обговорення вимог Криму. Присутні вважали за доцільне дозволити татарам розпустити загни, брати ясир й «спустошувати землю вогнем і мечем», виплатити упоминки й поновити Зборівські пункти, але відхилили вимогу надати заручниками сенаторів. погодилися лише на 2-х старост.

14 грудня упродовж дня комісари (за пропозицією короля) затагували відновлення перемовин й спромоглися отримати згоду від візира на їх продовження 15 грудня.

15 грудня ранком розпочалися переговори. Досягли домовленості в усній формі, що козаки в цілому залишатимуться при Зборівських пунктах, упоминки виплачуватимуться. Жодної «живої козацької душі на трактатах не було», бо Сефер

Кази-ага заявив, що козаки не мають права вести переговори так як є «вашими хлопами». Вистачить їм Зборівських пактів, а «військо до України можете впровадити, але так, щоб це не могло бути козаком обтяжливим. А якщо б вони вам дали причину (до воєнних дій – Авт.), то нехай й.к.м. повідомить про це хана», а «ми завжди при к.й.м. станемо» супроти «кожного ворога».

19 грудня з обозу вирушили король, канцлер й інші савновники.

(Бібліотека Польської академії наук (Курнік) ВР, спр. 353, арк. 1-2).

№ 2

1653. – серпень-грудень. – Регести і витяги з «Короткої оповіді експедиції...».

Вирушили з-під Глинян у кінці серпня «місцями незвичайно гористими і болотистими до Галича, маючи на меті Кам'янець». Прямували через Гологори, Нараїв, Рогатин «або лісами, або непроїзними шляхами, де сила іноземної піхоти загинула» і «на пам'ять залишили багато поламаних возів». Зупинилися між Галичем і Богуславцем, вподобавши «з військових міркувань місце між ріками Дністер і Липою, де бавилися понад півтора тижні». Одержували листи й вели перемовини з посланцями з Валахії, гетьманів мультянського й семигородського. Швидко відправили з-під Галича Г. Денгофа з 500 драгунами під Сочаву.

На нараді сенаторів обговорювали питання, «яким шляхом йти далі в Україну». Чи, відповідно до старого плану, просуватися до Кам'янця, чи закласти обоз під Гусятином? Дехто радив прямувати до Жванця, де могли перебувати близько до союзників, щоб успішно протидіяти намірам противника й «мати на нього око». А під Жванцем і позиція добра для табору, бо «з обох боків між скалистими берегами течуть ріки а з Валахії, від Хотина, з краю багатого і не спустошеного, всяку живність можна отримувати і воєнну допомогу». Проте відмовилися від варіантів прямувати до Гусятина чи до Жванця й подалися до Кам'янця, куди прибули на св.Михайла. Король урочисто в'їхав до міста» під залпи гармат, постріли понад тисячі піхотинців, що перебували у Кам'янці, й тепер ушикувалися на вулицях. Зустрічали також утворена вірменською громадою кінна короґва і понад 10 сотень цехових ремісників, озброєних добре вогнепальною й іншою зброєю. Замок знаходився у постійному диму й куряві (від пострілів – Авт.). «Тебе Боже хвалимо» відзвонювали дзвонами, вигравали музиками і співали на честь королівського приїзду й тріумфальний «віват» ехом лунав по вулицях і Божих домах» (...)

[...] «В цілому з України міста і містечка покірно прохали (короля – Авт.) про милосердя й збереження життя і вольностей». Б.Хмельницький через захопленого до полону шляхтича Полицького прохав вибачення за минулі вчинки й милості. Йому

відіслали відповідь (про її зміст нічого не говориться – Авт.). Перший і другий тиждень під Кам'янцем проходив у «дощах і сльоті».

З-під Кам'янця вирушили до Медоборів, а звідтіля до Зеленчі, де стали табором, думаючи третього дня зупинитися під Баром, а звідтіля швидко рухатися далі до Брацлава. Валаський господар Стефан повідомив, що буджацькі татари «сідають на коней», аби прибути до хана, котрий вирушив на допомогу козакам. Рада сенаторів ухвалила припинити похід й відступити. Проти цього плану виступали військові, особливо «досвідчені полковники», котрі вважали, що повернення назад підніме дух у ворога й може «стати причиною подальшої конфузії». Тому радили наступати на Брацлавщину, сподіваючись на підтримку поспільства» й тоді «хлопськими силами зможемо воювати з хлопами».

Однак, ці пропозиції відхилили й прибули під Жванець. Розташувалися біля замочку «зведеного на новий манер, розташованого чолом до Гусятина», між річками Жванчик і Дністер. Попереду табору зробили фортифікації для гармат, звели на кошах міст через Дністер і всипали шанці навколо табору. 15 жовтня урочисто зустріли послів зі Семиграддя, Валахії і Муньт'янії. Під час переговорів з питання надання полякам допомоги угорці довго ухилялися від неї під тим приводом, що є васально залежними від султана, а тому їм негоже воювати проти татар, котрі також васально залежні від Порти. Згодом все-таки з'явилось 2 тис. угорців й 1 тис. волохів. Щоденно до обозу прибували підрозділи ланових піхотинців.

Часто розсилали роз'їзди. Ротмістер Суховський з'ясував, що хан з усіма ордами, за винятком Буджацької, перебуває недалеко від Шаргороду, а далі (на день їзди) розташувався Б. Хмельницький, в котрого військо 30 тис. осіб. Відносини гетьмана з ханом складні («дуже рідко зустрічаються»), бо перед Сочавською облогою Тиміш убив відомого мурзу. Привозили полонених козаків і татар роз'їзди Ясногорського, Рущиця, Стемпковського й ін. Отримали відомості, що ворог зупинився під Солобківцями, вирізав Хребтіїв і хоче зайняти Студеницю. Знову розіслали роз'їзди. Тим часом «з кожним днем ставало все гірше. Внаслідок осінньої негоди і наближення зимових морозів, все військо потерпало. Іноземна піхота з голоду, негоди й злиднів вимирала. А король й.м. з деякими панами з літніх наметів перебралися до міста, а всі інші, незнаючи скільки часу тут перебуватимуть, взялися до копання ям і підземних шалашів».

Ланові почали рватися до домівок, хоча утікачам погрожували «інфамією і смертю». В цілому до 24 листопада вони проявляли покірність, хоча за тиждень чи за два тижні до цього табір уже залишили ланові Львівського, Сяноцького, Галицького і Серадзького повітів. 28 листопада зібралися в дорогу ланові Перемишльського і Белзького повітів. Їх підтримали вояки з інших повітів і земель. Почали по кілька десятків осіб з возами

залишати обоз. Це помітила обозна «челядь», котра почала грабувати вози хорунжого коронного. Так стався «великий заколот» і вчинилося «ніколи не чуване свавілля». Взялися до зброї, «незрівнянно гарячіше, ніж до ворога Вітчизни» під боком у короля й великого гетьмана, було вбито понад 10 осіб. Тоді гетьман, сівши на коня, наказав піхоті «дати вогню по винним і невинним», аби притлумити заколот. Тоді ж ланові, вирвавшись з обозу, відразу ж утворили табір і вирушили до домівок. Це ж хотіли вчинити угорці й молдавани.

«Ворог», довідавшись про залишення табору лановими, «почав діяти сміливіше», намагаючись вийти «нам у тил». Було розгромлено роз'їзд Суловського, котрий потрапив до полону при спробі дібратися до Гусятина. Б.Хмельницький і хан вирішили «відрізати наших від Польщі», відняти продовольство і корм для коней і тоді, «вивабивши» знуджених з обозу, навести «на свої хитрощі (пастки)». Гетьман пообіцяв татарам віддати Борщів, Тереховлю, Снятин і Язівець «нашими залогами не найгірше уфортифікованих». Гусятин козаки штурмували 7 разів, але відступили. Шляхта на чолі з Сокольницьким засіла в замку. Вороги прагнули спустошити Покуття, Львівську землю й терени далі до Вісли.

3 грудня до табору привезли посполитого з листом візиря до канцлера. В ньому Сефер Кази-ага дорікав, що «окопавшись тут», залишили «Вітчизну у небезпеці». Тому пропонував або вийти й дати битву, або шукати «згоди». За радою сенаторів, канцлер у листі-відповіді обвинувачував козаків у порушенні договору, нагадував події Берестецької битви й натякав, що дорога до Криму така ж сама, як і з Криму сюди. Наступного дня з новим листом візиря з'явився аталик (назва поважної особи – Авт.) Ахмед Кази, в якому засвідчувалася згода на перемовини щодо досягнення згоди. 7 грудня аталик привіз уже третього листа Сефер Казим-аги, котрий закликав польську сторону чинити те, «що маємо чинити і не бавитися порожніми словами» й відповідно до Зборівських трактатів привести до послушенства тих, «котрі є причиною цих війн (тобто козаків – Авт.)» Польська сторона погодилася на подальші перемовини, які ледь не зірвалися 8 грудня нападом ногайського мурзи Мустави на польське посольство, під час якого «зірвали шапку з голови» і в Ахмед Кази.

Переговорний процес поновився тільки увечері 11 грудня, коли з'явився з листами аталик, серед яких знаходився і лист Б.Хмельницького зі скаргою на дії поляків і з проханням невідомого змісту (вочевидь до короля – Авт.). 12 грудня поляки визначили склад комісії на переговори, що мали відбуватися біля Кам'янця. Під охороною 2-х тисяч кіннотників і кількох сотень піхотинців вона зупинилася попереду Нового замку. Підїхало під охороною і татарське посольство, а згодом і козацьке. Наступного дня почалися перемовини, на яких візир поставив вимоги виплатити упомини, залишити коза-

ків при Зборівських умовах, дозволити просування татар до Вісли й віддати до Криму 2-х заручників з-поміж знаних панів. У разі відмови їх прийняти «подальші розмови марні». Так переговори зайшли у глухий кут. Польські послы запросили у короля роз'яснень щодо прийняття даних вимог.

Від Яна Казимира надійшли рекомендації і 15 грудня укладається мир «без будь-якого писемного оформлення». Відповідно до нього, «Козаки залишені при давніх вольностях, однак вільно коронному війську вступати до України і повертатися панам до своїх маєтків. Про число козаків, лінію (розмежування) і релігію ні за Зборівськими, ні за Білоцерківськими пунктами нічого не згадувалося [...] Козаків однак дуже (...) (тут у тексті документа пропуск – Авт.) у цих пактах трактовано. Тим лише обмежуючись, що мають бути збережені для них давні вольності (виділено нами Авт.) [...]».

(Бібліотека музею Чорторийських ВР, скр. 147, арк. 141-190).

№ 3

1653. – 10 серпня. – Витяг із статейного тексту російського посольства Б. Рєпніна, Б. Хітрова й А. Іванова про хід переговорів з польськими послами у Львові з приводу Війська Запорозького.

[...] І канцлер коронний пан Коритинський (Коритинський – Авт.) послам говорив (...) І Хмельницький до королівської величності комісара відіслав з тим: якщо королівська величність захоче його, Хмельницького, тримати у себе у підданстві за Зборівським договором, і він де у королівської величності у підданстві готовий перебувати і війни з королівською величністю не починатиме. І королівській величності за такі його великі прикрощі і неправди як терпіти, що підданий королівської величності, сама незнатна особа, хлоп, а до королівської величності пише, аби вчинити за його бажанням, чого в Короні Польській і у Великому князівстві Литовському ніколи не було (...) А що де ви, царської величності послы, нам, панам раді, говорите, щоб королівська величність над ним, Хмельницьким, милосердя своє показав і вину його пробачив і тримав його у підданстві відповідно до Зборівського договору, а Хмельницький де самий лютий злочинець і королівської величності зрадник, присягав королівській величності, домовившись про мир, не один раз і присяги своєї не дотримався. І як вірити такому злочинцю? А про Зборівський договір вони і слухати не хочуть, тай де договір з-за неправди Хмельницького занесений шаблею. А задля де великого государя його царської величності королівська величність милосердя над ними проявить і пробачить їм лише за умови, коли б Хмельницький королівській величності вдарив чолом, булаву віддав і в майбутньому гетьманом не був. Також би і козаки королівській милості вдарили б чолом і зброю всю свою склали, і перебували б по-давньому в хлопах у панів своїх, і землю орали. А реєстрових козаків вчинилося, як і ра-

ніше, 6000 і проживати їм на Запоріжжі і де раніше проживали. А в Києві і в інших містах по обох сторонах Дніпра війську коронному і литовському перебувати було б вільно [...]

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. – М., 1953. – Т. III. – С. 340-342).

№4

1653 – Близько 20 серпня. Витяг із пунктів прохання козаків й.к.м. під Ганянами від Б. Хмельницького.

[...] Покірно просимо, щоб на потім, на прийдешні часи, при милостивій ласці в.к.м.-ті і РП-тої Військо Запорозьке, відповідно до Зборівських пактів, утримувати захотів, не обмежуючи ні віри, ні вольностей. А коли б в.к.м.-ті п.н. милостивому видалася б бути за великою лічба війська, відповідно до Зборівської постанови, тоді для домовленості прохаємо, аби в.к.м. й.м.п.п. комісарів до Поволочі чи до Білої Церкви у малому супроводі наказав відправити, не наближуючись з військами до нас, з якими про все досягнемо домовленості. Церкви наші Руські, монастирі аби залишалися згідно прав при давніх володіннях і фундаціях, а унія, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, знесена була, прохаємо в.к.м. [...]

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 663).

№5

1653. – Початок вересня. – Регест листа С. Орачовського до невідомого.

Є посол від Хмельницького в обозі, котрий прохає милосердя, але упоминається про збереження Зборівських пактів й домагається не «впускати війська свого до України». Якщо ж король їм відмовить, то тоді «мусить (Б.Хмельницький – Авт.) іншого володаря шукати». Відписав йому польний гетьман С. Пототоцький, котрий поставив наступні вимоги. По-перше, відіслати королю турецького посла, який нещодавно з'явився; по-друге, аби повністю поклався на милість короля, не висуваючи жодних умов; по-третє, розірвати союз із Кримом і, по-четверте, відправити заручниками сина Тимофія, І. Виговського й інших відомих осіб. Турки надіслали свого посла, щоб прийняти присягу на вірність султану від Хмельницького і полковників «іменем своєї черні. Проте чернь і частина полковників жодним чином не хотіли на це дозволити, звідсіля ця вовча покірність Хмельницького».

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 665-666).

№6

1653 – Кінець серпня. – Регест листа старости бецького Войницького до аноніма.

Шляхтич, скараний на інфамію, посланий спеціально до Хмельницького шпигуном. Він спромігся завоювати прихиль-

ність у гетьмана й передав такі відомості. Турецький султан надіслав посла «не відбирати присягу», але з'ясувати про час «віддання Русі». На що Хмельницький відповів: «її всієї ще у своєму підданстві не має, тому цього ще вчинити не може, сподівається ще з королем поєднатися. Якщо ж до цього не дійде, то тоді швидко те, що обіцяв, виконає». Московський посол, котрий є при ньому, переконає його не приймати підданства султана. Обіцяв йому, що коли з королем «не поєднається», то цар «прийме його під свою протекцію зі всією Руссю».

Розчарувавшись у можливості миру, гетьман вирушив з 60-тисячним військом козаків, бо «усій молоді наказав під загрозою кари на горло йти на війну». «Можна собі уявити, що станеться, коли з таким військом натрапить на нас у поганому місці, у зголоднілому на фураж, болотяному, яке не матиме провіанту». Іноземного війська є всього 8 тисяч, нашого також не дуже більшого, бо «дуже зголоднілі, щоденно число їх зменшується», бо одні до домівок повертаються, а піхотинці «дуже вимирають, хворих сила». Кондрацький з 4 тисячами пішов до Дністра (прямуючи до Сочави. – Авт.).

(Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР, спр. 1065, арк. 593-595).

№7

1653. – 8 вересня. – Регест листа Богдана Хмельницького до Яна Казимира.

Очікували майже все літо на милосердя в.к.м. Однак не дочекалися. Розуміємо, що в.к.м. гнівається на нас. Прохаємо вибачити наші провини. Нині, щоб уникнути подальшого кровопролиття серед християн, прохаємо, «щоб ваша королівська милість не допустила наближення до нас війська».

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 301)

№8

1653. – 13 вересня. – Регест повідомлення аноніма з-під Янова.

Хмельницький хоче на військо наше «раптово усіма силами вдарити». Тепер же йде сину на допомогу. «Війська нашого рахують на двадцять тисяч, але багато знуджених і хворих. Німці з голоду вмирають і вже сила їх померла». Захоплений козак у Берлінцях повідомив, що татар немає, є лише ті, котрим платить. Прийшло на допомогу Хмельницькому 2 тис. донських козаків. Тричі розсилав універсали до своїх, аби йшли рятувати Тимошка у Валахії, але «не хотіли його в цьому послухати».

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 668)

1653. – 15 вересня. – Регест повідомлення аноніма з обозу під Бухівцями.

Завтра з усім військом король вирушить на Підгайці до Кам'янця-Подільського, маючи відомості, що Хмельницький в Україні збирається з великою силою, бажаючи вирушити на допомогу сину до Сочави. Надумав стати під Кам'янцем, аби відрізати шляхи Хмельницькому до Сочави, а самому направити військо у 10 тис., щоб оволодіти нею. Після чого з військом угорським разом вирушити до України.

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 669).

1653. – 26 вересня. – Витяги з листа чернігівського хорунжого Гулевича до М. Любенецького.

[...] В цілому не має з ким вести війну. Жовнір іноземний одягнутий, але хоч би й хотів що чинити, не може, бо голодний і давно був у хаті: волочиться, як у перших числах травня, ніби є худоба на полях, а наші польські шарпачі, що надерли по Короні, то у Львові пропили, пролюбили, атласних жупанів накупили, які вже на плечах від панцирів подерлися. А з-за тієї довжини так сподні затаскали у цю непогоду, що їх повтинали, тепер і короткі, й обдерті і воліли пропити їх, ніж на овес для коней приховати. Та й удитися не мають за що, тоді гожі хлопи, коли п'яні (...)

[...] чотири тижні буде завтра, як Хмельницький пішов до Криму до хана по татар і з цього часу його в країні (?) не було, лише є сім полків і татар 12 тисяч під Білою Церквою. Але в усіх одне серце і намір битися до того часу, що або загинуть, або нас виб'ють [...]

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 671-672).

1653. – 16 жовтня. – Витяг з відписки російських полсів Р. Стрешнева і М. Бредіхіна до Посольського приказу з Красною.

[...] Корабутовський отаман Василь Іванов та хорунжий Василь Іванов нам розповіли, холопам твоїм, у розмові: приїхав де він, хорунжий, нині з війська з-під Білої Церкви тому 2 тижні, а гетьман де під Білу Церкву до обозу не прибував. А чув він, хорунжий, у війську, що гетьман стояв з військом в обозі під Барками, а з-під Баркова пішов до Волоської землі до міста Сочави для допомоги своєму сину Тимофію. А син де його Тимофій у Сочаві сидить в облозі від угорців і від ляхів, а під Білою Церквою стоїть з їх військом наказний гетьман Демко Чигиринський, а з ним 6 полків: прилуцький, київський, перяславський, хотинський (?), білоцерківський, гетьманський [...]

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. – М., 1953. – Т. III. – С. 419)

№ 12

1653. – 25 вересня. – Регест листа королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні.

Через польського шляхтича Хмельницький передав листа, в якому визнавав провину в тому, що помилявся у своїх надіях і засвідчував готовність визнати королівську владу і укласти мир. Тому прохав припинити наступ на Україну й надіслати комісарів для проведення переговорів. Двоє захоплених козаків стверджують, що Хмельницький зібрав генеральну раду для обговорення питання: приймати протекцію Порту чи Москви? Рада відхилила ці пропозиції і прийняла ухвалу битися до кінця. Хмельницький намагається мобілізувати усіх до війська, проте селяни не хочуть йти до нього.

(Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. – К., 1927. – С. 561).

№ 13

1653. – 26 жовтня. Витяг із відписки російських послів Р. Стрешнева і М. Бредіхіна до Посольського приказу.

[...] із Жовнина вижджав до нас, холопів твоїх, назустріч козак Левко, і розповів нам, холопам твоїм: був де він, Левко, нині у війську, а гетьман де стояв під Барком. А з-під Барків де гетьман пішов з військом до Волоської землі під місто Сочаву тому 3 тижні на допомогу до сина свого Тимофія, та і з ним орда, а кримського царя самого не має, лише де з ордою Солтан царевич. І до гетьмана де приходили полковники й говорили йому, гетьману: не потрібно де нам чужої землі обороняти, а свою залишати без оберігання, вистачить де нам того, щоб за себе стояти і свою землю захищати. І гетьман де, витягнувши шаблю, і вдарив черкаського полковника Яська по лівій руці. А в гетьмана де на той час було підпито. І прийшов де гетьман до козаків, поклонився тричі до землі, і велів їм дати бочку меду, і сказав їм: дітки де мої, випийте і мене не залишіть. І козаки де гетьману сказали: пане де гетьмане, в тому воля твоя, а бути нам з тобою всі готові [...]

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. – М; 1953. – Т. III. – С.493)

№ 14

1653. – вересня 16-10 січня 1654. Регест матеріалів посольства Р. Стрешнева і М. Бредіхіна до Б. Хмельницького.

19 жовтня чигиринський козак Харко Сивий розповів, що Б. Хмельницький стоїть на р. Буг у містечку Соболів. До Волоської землі послав виручати сина 20 тис. козаків і татар. Татари перебувають від гетьмана не милоу чи більше, всього тисяч з сорок (...)

Чигиринський козак Андрій Проскуренко 27 жовтня розповів, що гетьман відпустив його з-під Степанівки (за р. Буг) 7 днів тому назад. 28 жовтня гадяцький козак Степан Радивилів розповів: при ньому, Степану, «гетьману стало відомо, що сина де його Тимофія у Сочаві не стало; а коли гетьману про сина його смерть сказали, і гетьман де дуже засмутився, але і тому радів, що син його ворогам живим до рук не потрапив»

(Акты Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 51-55)

№15

1653. – 28 жовтня. – Витяг із відписки яблоновського воєводи В.Шереметьєва до Посольського приказу.

[...] Наказ вчинив (Б. Хмельницький. – Авт.) суворий (після того, як довідався про смерть сина. – Авт.) під загрозою смертної кари, щоб твоїм государевим людям черкаси (так інколи московити називали українців – Авт.) не продавали коней, і рушниці, і порох, і свинець, а котрі де люди з литовських міст підуть на твое государеве ім'я, і тих де людей гетьман Богдан Хмельницький велів ловити і страчувати, а майно де велів брати на себе. Також і сторожа де в багатьох містах по дорогах поставлена, щоб з литовських міст людей у твої государеві міста не пропускати. Так він же гетьман Богдан Хмельницький велів вислати до себе до війська з усіх міст всяких людей, котрі і не служили [...]

(Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т. II. – С. 343)

№16

1653. – жовтня 19 (?). – Регест «конфесат» полонених татар.

Чагай повідомив, що «вся орда вийшла, а у Криму залишився тільки солтан-калга. А тому так пізно вийшли з Криму, бо мали худих коней (перед тим) і тому їм не хотілося йти на війну. Тільки через настійливі прохання Хмельницького і його часті посилення, хан дався намовити й виступив [у похід]. Козацький табір розташувався «у півмилі від Коша, але більше там є татар, ніж козаків. Хмельницький і полковники радять йти разом [із татарами] на польське військо. Хан зволікав із відповіддю і [заперечливо] хитав головою на цю раду».

Другим полоненим є ногаєць. Розповів: «Руського ясиру їм заборонено брати й було повішено татар, які вели ясир. Борошна мають мало. Орда має худих і змучених коней, бо не так багато зерна привозять [як треба]».

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упорядник: док.іст.наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2014. – Т.3: (1652-1654 рр.). – С. 102-103).

№ 17

1653. – 22 жовтня. Регест новин з обозу.

Військо дуже знуджене і втратило дуже багато коней. Король було вирушив з-під Кам'янця до України і повернувся за 5 миль від Бару і вирушив до Жванця, де зупинився обозом. Посол від Ракочі 20 жовтня з'явився до короля й обіцяв 12 тис. війська королю на послуги. Після написання цього листа 23 жовтня надійшла звістка, що татари з'явилися у 4 милях від табору і «наших дуже багато набрали як челяді, так і товариства і знесли дві корогви: одну п. Суходольського козацьку і другу волоську юржичина, з котрих ніхто не втік (...).

(Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефанка. ВР, ф. 5, спр. 189/II, арк.654).

№ 18

1653. – бл. 3 листопада. – Регест новин «з війни» невідомого.

Захоплені язики повідомляють, що хан прийшов на допомогу Хмельницькому із 40 тис. татар, а козаків усього 20 тис. осіб, котрі перебувають на Дербчині (урочище – Авт.) під Шаргородом, недалеко від татарського коша. Козаки стаи тут днів 20 тому назад. Татари вийшли з Криму півтора місяці тому назад. Раніше не могли вийти, бо мали худих коней. Орда вибирає хліб: одні на місяць, інші – на тиждень. Татари вирізали було одне містечко, але хан наказав їх стратити. Проте ясир немалий взяли у Волині, Поліссі, Поділлі й в Україні і відвозять до Криму.

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 694-695)

№ 19

1653. – 22 вересня – 17 січня 1654 р. Витяг із статейного списку російських послів Р. Стрешнева і М. Бредіхіна до Б. Хмельницького.

[...] Коли ж нинішнього року кримський хан прибув гетьману на допомогу, і гетьман де з кримським ханом зійшовся на річці Буг, і хан де гетьману говорив: приходив де він, хан, з усією ордою до нього, гетьмана, на допомогу, і його постійно від неприятелів захищає. А він де, гетьман, йому, хану, жодної присяги не вчиняє, щоб він нині, гетьман, присягнув, щоб бути під його, хановою рукою (себто прийняв його протекцію – Авт.). А якщо де він, гетьман, йому, хану, присяги не вчинить, і він де, хан, допомагати йому, гетьману, нині не буде і в майбутньому на допомогу і надсилати нікого не почне. І гетьман де йому, хану, говорив: якщо він сам, хан, йому, гетьману, присягне, що їх черкаських міст, і сіл, і селян, розорять і православних християн, і жінок їх, і дітей до полону брати за-

боронить, і почне стояти за нього, гетьмана, і за все Військо Запорозьке, і він де, гетьман, присягати йому, хану, почне. І хан де гетьману на тому дав свою шерть (присягу). А гетьман де хану присягав, що їм бути між собою у братерській дружбі і любові, і другу їхньому бути другом, а ворогу їх бути ворогом, і черкаських де міст, і сіл, і селищ, йому, хану, не [ро]зряти, і православних християн, і жінок їх, і дітей у полон брати не почнуть (як бачимо, цей договір не передбачав прийняття ханської протекції, чого домагався Іслам-Герей – Авт.) [...].

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. – М; 1953. – Т. III. – С. 401).

№20

1653. – 10 листопада. – Регест листа аноніма з обозу.

Полонені татари повідомили, що хан під Шаргородом, а Хмельницький прямує до Бара, де хоче провести військовою раду. Прохає Хмельницький хана залишатися зимувати в Україні, обіцяючи давати стацію, яка б за його відходом дісталася «ляхам». Проте більшість Орди затримуватися не хоче. Жовнірам під Жванцем продовольство доставляє Хотинський повіт, бо «наші волості» навколишні є спустошеними.

(Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. ВР, ф. 5, спр. 189/II, арк. 658-659).

№21

1653. – листопад – Регест повідомлення з обозу.

Татари, об'єднавшись з козаками, здалека навколо обозу кружляють. Уже з'явилися під Снятином. Так оточують обоз і нікого «не впускають ні до обозу, ні з обозу не випускають». Тому «голод, холод, нужда, багато жовнів втратило коней. Лише з Валахії живності трохи дозволять наші до обозу».

(Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. ВР, ф. 5, спр. 189/II, арк. 659-660).

№ 22

1653. – 13 листопада. – Регест листа аноніма з обозу.

Мислiшевський, котрий перебував у своїй маєтності за три милі від табору, бачив 6 бунчуків татар і втік від них. У Студениці також помітили кілька татарських бунчуків. У таборі уже думали, що надходять потужні ворожі сили, тому була тривога. Відправили потужні роз'їзди і до Хребтієва, де «кілька сотень різних хлопів зачинилися і відбивали сильні приступи» татар. Про хана говорять, що має намір «зимувати в Україні, про що дуже гаряче прохає його Хмельницький».

(Державний архів у Кракові, ф. 465, спр. 31, арк. 191).

№23

1653. – 1 грудня. Регест листа з обозу.

Тепер, коли ворог переконався, що стоїмо на одному місці, вирішив по-швидше нас з цього місця вивабити. Тому, обминувши Кам'янець, почав заходити обозу в тил, займаючи терени між Сатановим і Снятином. Став табором під Гусятином. Він хоче розташувати залоги у Теробовлі, Язлівцях, Підгайцях та Гусятині і таким чином припинити доставки звідтіля продовольства.

(Державний архів у Кракові, ф. 465, спр. 31, арк. 195).

№ 24

1653. – 9 грудня. – Регест листа підкоморія львівського В. М'яковського до аноніма.

Кіш татарський став на Оринині (Орининських полях – Авт.), козаки біля Гусятина. Загони татарські увійшли до Волині, і в нас під Білим Каменем, біля Золочева, Помор'ян і Підгаєць людей захоплюють, беруть живність. На Покутті багато людей забрали. Під Львовом щогодини виглядаємо їх. Ніхто не чинить їм супротиву.

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 712).

№25

1653. – 17 грудня. – Регест листа аноніма з обозу.

Татари твердо стояли на своїх умовах. Пообіцяли не брати ясир, якщо виплатять їм 40 тис. злотих додатково. Вони не забороняли польському війську після укладення угоди стати на постій в Україні, «лише, щоб без кривди козакам. Під час переговорів від козаків нікого не було і до короля нікого не прислали. Зрозуміло, що в такому випадку якою може бути покора і чи надовго стане цього миру»

(Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР, спр. 2254, арк. 397 зв. – 398).

№ 26

1653. – 23 грудня. – Витяг з відписки російських послів Р. Стрешнева й М. Бредіхіна царю.

[...] А козаки де, государ, котрі приїхали (від уманського полковника Й. Глуха, котрий перебував у війську – Авт.) їм розповіли: король де у Кримського царя і в гетьмана прохає миру і хоче миритися на тому, як помирилися під Збаражем, і Кримський цар від себе послав до короля в обоз Солтана царевича та Сефєргази-агу; а гетьман де послав писаря Івана Виговського і полковників: Кропивненського Жижалова (Ф. Джеджалія – Авт.) та Кальницького Івана Богуна [...]

(Акты Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 86).

№ 27

1653. – Грудень. – Витяг зі статейного списку послів Р. Стрешнева й М. Бредіхіна до Б. Хмельницького.

[...] І гетьман де послав його, Івана (Виговського – Авт.), та полковників: миргородського та полтавського, та вінницького для згоди під Кам'янець-Подільський, і з ними, відібравши козаків тисяч з 5 кращих людей, для всякої безпеки: І він де Іван, і полковники під Кам'янець-Подільський поїхали. І, не доїжджаючи Кам'янця за милю і більше, зупинилися. І він де, Іван, прибув до намету Сеферкази-аги і говорив йому, що вони їм великі бути на який мир, а в них і узгодження не було. А про що цар з королем домовляється, того вони не відають, а він Сеферкази-ага, того їм не повідомить. І Сеферкази-ага де йому, Івану, сказав, що вони домовляються з королем і ляхами на тому, щоб їм помиритися і їх замирить за Зборівським договором і, помирившись, весною усім йти війною на Московську державу. А як де вони з канцлером стануть домовлятися, і він де по нього, Івана, і по полковників пришле [...].

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. – М., 1953. – Т. III. – С. 391).

№28

1653. – Третя декада грудня. – Регест повідомлення аноніма.

Уклали певний трактат з ханом. Обіцяно татарам виплачувати 60 тис. злотих. Татари зобов'язувалися дотримуватися миру з Річчю Посполитою. Передбачено спільні дії проти ворогів, якщо ними виявляться навіть козаки («якщо не будуть слухняними королю і панам своїм»). Козаків на трактатах не було і з ними не укладали угоди. Військо коронне «на лежжі» розташовуватиметься «в Україні». Після залишення обозу жовнірами татари розпустили свої чати аж під Люблін і Замостя і набрали великого полону, худоби і майна.

(Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. ВР, ф. 5, спр. 189/II, арк. 666)

№29

1653. – 19 грудня. – Регест врученої королем інструкції комісії, що мала з'явитися до Війська Запорозького.

Комісія створена для повернення «всіх обивателів (себто шляхти – Авт.) України до володінь і маєтків їх, а козаків при давніх вольностях залишити.» Вони мають домагатися повернення шляхти у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах, аби вона там спокійно проживала, не зазнавала збитків від жовнірів армії, а також карати смертю тих, хто б які кривди чинив козакам. Мають підтримувати стосунки зі старшинами і полковниками, щоб «обивателі наші і військо наше спокійно з

козаками залишалися.» Козаки, «як піддані наші», теж, щоб жодної підстави не давали «для неласки нашої» і «того, що їм не належить, собі не привласнювали. Піддані у маєтках наших, як і стану шляхетського, аби повинності панам своїм віддавали під загрозою суворого покарання». Домагатися, щоб при впровадженні «війська нашого до України» не було жодної підстави для «запалу військового», а щоб там воно відпочивало спокійно.

(Бібліотека музею Чарторийських. ВР, спр. 147, арк. 296-297).

№ 30

1653. – листопад. – Витяг зі спогадів литовського канцлера А.С. Радзивілла.

[...] Небо на нас гнівалося і цього, і наступного місяця. Татари, помітивши, що наше військо нічого не робить, а лише захисними укріпленнями готується до відбиття атаки ворога, самі нічого поважнішого не придумали, ніж за допомогою розісланих для спустошення Речі Посполитої загонів (у спосіб гідний жалкування) знищили край (...) Укладено вельми безславну угоду, не підкріплену на письмі, але лише утверджену усно, відновлюючи нещасні Зборівські пакти, визначено сплатити татарам традиційні кошти, затримані за три роки; а щоб ворог не спустошував Вітчизни, заплачено йому 40000 зл., бо до того зашло татарське свавілля, що ледве за півмилі від Пінська повернули назад [...].

(Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / A.S. Radziwiłł. – Warszawa, 1980. – Т 3 (1646-1656). – S. 398.

№ 31

1653. – листопад-грудень. – Регест основних подій літопису Й. Єрлича.

24 листопада татари поза Кременцем, біля Заложців, Ямпоя і Дубна багато захопили безпечної шляхти.

22 грудня татари захоплювали людей від Дубна до Луцька. Зі здобиччю вони поверталися з-під Холма, Береста, Пінська й Турова.

Польське військо під Жванцем налічувало: поляків понад 30 тис., німецьких найманців 29 тис., від Ракочі, Валахії й Муньтянії було 12 тис. осіб (...).

Німців «на плацу під Жванцем постраждали, котрих видихало більше 20000; чого ж зичили і польському війську (...).

(Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / J. Jerlicz. – Warszawa, 1853. – Т 1. – S. 150-153).

№32

1653. – листопад-грудень. – Регест основних подій зі спогадів М. Ємьоловського.

Після того, як король з 30-тисячним військом став обозом під Жванцем, татари «одначе не святкували, але, загони розпустивши, Поділля уздовж і впоперек плондрували, яким на відсіч з

обозу вислали найлегші корогви і полки.» У грудні Хмельницький з ордою з-під Гусятина ближче до обозу присунувся і «ледь не в коло військо з козаками й ордою оточив. Існувала тільки одна переправа до Хотина через міст, зведений через Дністер, і волохам (молдаванам – Авт.) була опорою для підвезення живності. Тому знуджене з-за нестачі провіанту для коней кінне військо, а піше повністю хворобами і холодом обтяжене і зморене (бо не менше як на 10 тис. померлих з голоду й холоду раховано), відсічі дати ворогу не могло.» Листи від хана були прийняті вдячно, «бо вже в цілому голод, важкі морози і сніги всім надокучили...»

(Jemiołowski M. Pamiętnik. Dzieje polski zawierający (1648-1679) / Oprac. Jan Dziegielski / M. Jemiołowski. – Warszawa, 2000. – S. 108-112).

№33

1653. – осінь-зима. – Регест основних подій «Історії панування Яна Казимира» В. Коховського.

Після того, як король під Жванцем заклав обоз, «вороги за-тягували час, роз'їзди лише спотикалися між собою. Орда під Оринином стала, наш роз'їзд під командою Тележинського знесла. Однак, Шемберг, злучившись з Міхалем Міхессетом, котрий мав 300 угорців, зустрівшись під Зіньковим, орду знесли, а Гоголь, Потоцького поручик, під Сманківцями вночі, на сплячих напавши татар, розбив їх» (...). Найбільше загони поляків «волохом докучали. Не тільки поселення й двори грабували, але і жінок гвалтували. Чим вражені (волохи – Авт.), по-ворожому тих зносили, не один забитий там залишився, багатьох по болотах топили чи на гіляках вішали». Угорці почали розбігатися. Деякі прохали короля відпустити їх до домівок. Ланові також почали проситися їх відпустити. Коли їм відмовляли, почали розбігатися з обозу.

Почав хан з-під Летичева до Гусятина наближатися. Хмельницький схиляв його тепер атакувати поляків, але той відмовлявся. Король хотів кіннотою вирушити з табору на орду, залишивши піхоту у ньому, але проти виступив маршалок Є. Любомирський, остерігаючи аби ворог не напав на роздвоєне військо. Король прислухався до його поради, але не без образи. Він відправив на роз'їзд Клодзінського з 2 тис. жовнірів, аби захоплював татар. Подався до Кудринців, де хан стояв. Проте татари вистежили його, заблокували, розгромили й гнали аж до Жванецького обозу. Потім розпочалася переписка візиря з Любомирським, яка привела до переговорів. Їх заключний етап відбувся під стінами Кам'янця-Подільського. Укладена угода передбачала виплату Польщею упоминок, поновлення Зборівського договору, обмін заручниками. Гетьман польний С. Потоцький послав писаря польного Я. Сапегу з корогвами оберігати населення Волині від татар. Однак під Тайкурами ті розгромили поляків і захопили до полону Я. Сапегу.

(Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. – Poznań, 1840. – Т. I. – S. 167-176).

1653. – осінь-зима. – Регест основних подій праці С. Твардовського «Війна громадянська (домова)».

Довго тут стояли на одному місці, «побоюючись Хмельницького здалека.» Нічого не чинили. А тут уже надійшла зима, злидні, дорожнеча на живність, остаточне знищення чужоземної піхоти. Остання почала ремствувати, чому її не розпускають. Й угорське військо, котре прибуло до обозу без живності й легко одягнуте, уже «терпіти голоду не могло.» Тому король почав утримувати його за власні кошти. Спочатку надійшла звістка, що хан під Шаргородом. Однак, він не наступав, тому губилися у догадках. Роз'їзди не могли привести добрих язиків. Хмельницький з козаками «в одежі і з кожухами» у зимову пору почав з-під Шаргороду наближатися «до нас». Почав відрізати табір від Польщі, розсилаючи загони. Тим часом нужденність жовнірів посилювалася, війська втрачали коней, які здихали. Ланові вояки, зробивши свій табір, вирвалися з обозу.

Потім надійшла звістка, що хан став кошом під Гусятином, щоб закрити шляхи для відступу і припинити постачання продовольства. Клодзінський з 4-ма корогвами вирушив для розвідки під кіш. Коли повертався, орда оточила їх під Кудринцями й розгромила. А від холоду й голоду піхотинці вмирали. Тому з 15 тис. осіб залишилося ледве 4 тис. вояків, «котрі від вітру хиталися». І, коли в усіх ледь не опустилися руки, прибув лист від візира з пропозицією розпочати перемовини. 16 грудня з'їхалися комісари під Кам'янцем для обговорення умов договору. Татари вимагали виплати упоминок, дозволу на ясир, поновлення Зборівського договору для козаків. І не йшли на поступки. У польському таборі жовніри готувалися до бою, залишаючи його і шикуючись у лави. Однак, отримавши гроші, кримські комісари пом'якшили вимоги: за винагороду погоджувалися відмовитися від ясиря. Мир мав бути таким, яким постав під Зборовом «у злу годину».

(Twardowski S. Wojna domowa / S. Twardowski. – Calissii, 1681. – S. 103-112).

1653. – осінь-зима. – Витяги з «Віршованої хроніки» аноніма.

[...] Король поставив табір під Жванцем над Дністром і рікою Жван, яка впадає до Дністра, Біля збудованого мосту, котрий вів у Молдавську землю, на що була одностайна згода.
Звідти [з Молдавії] він міг мати провіант і різні підкріплення, як від своїх, так і іноземних військ.
Через Снятин з того боку ріки від своїх при добрій оказії,

Р(оку) 1653. Жванецька [битва].

Там же до короля прибула частина угорців та молдаван;
Вони разом з лехами чинили спільні розїзди, гостювали
в Україні,

А тим часом король був у Кам'янці, їздив довкола нього,
Дивувався справі рук Божих, визнав чудо Самого Бога,
І пам'ятав, беручи приклад з королів давнішого часу,
Що цей [Кам'янець] є брамою всього християнства
та славний іноземців порт.

Король спочатку віддав хвалу Богу, а потім був у
Лянцкоронського;

Був там щедро прийнятий, веселився, танцював з панами
у доброму гуморі,

Була військова музика і чудова [...];

Вірменська з лютнями, циганська майстерно бринчала,

Єврейська ж, коли наприкінці євреї врізали своєї [...]

Звернувшись до табору, король рушив військо в Україну,
Куди за ними також пішла й частина інших хоругв.

Ледве пройшли через ліс Недобір, то король взяв курс на Бар,
Заночував під спустілими селом Зеленцем, аж тут королеві
Розїзди принесли вість про те, що Хміль уже з'єднався з ханом
І вони з усією силою хочуть битися з тобою, пане.

Через це, зрозумівши дійсне становище,

цілком переконавшись, що це правда,

Король, порадившись, повертає назад, під Жванець, за вали.

У цьому [місці] він став напоготові в окопах,

створених спеціально для цього,

І чекав на ворога та на допомогу від своїх, котра затри-
мувалася.

Далі приходить Хміль з козацтвом, а хан з величезною потугою.

Прийшовши під Гусятин, вони почали докучати пере-
шкодами,

А їхні загони почали заходити в тили з боку Польщі.

І хапати ясир, заходячи у ту сторону аж під Львів [...]

(Джерела з історії Національно-визвольної війни україн-
ського народу 1648-1658 рр. / упорядник: док. іст. наук, проф.
протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К.,
2014. – Т.3(1652-1654 рр). – С. 225-226).

№ 34

1653. – осінь-зима.-Витяги з «Літопису» С. Величка.

[...] Поляки старанно почали там-таки, під Жванцем, укрі-
плювати й докінчувати незавершені біля обозу окопи й вали.
Лядські розїзди не могли в той час схопити ні козацького, ні
татарського «язика», хоч одна татарська чата на шістсот коней
здобулася на Волинь і з веселим серцем, ніби жартуючи, увірва-

лася під самий королівський обоз і, добре його налякавши, примусила замкнутися. Застрашений цими звістками, король поклав стояти незрушно там-таки, під Жванцем, доки ті звістки чи підтвердяться, чи зникнуть. Так він прогайнував декілька тижнів, аж доки в німецькому, польському й венгерському війську не почалося невдоволення, що вони голодні й холодні (час уже був осінній, перші числа листопада) і даремно гинуть у полі й окопах. Король мусив годувати військо зі своєї кишені (...)

[...] Потім добре нагадав (хан – Авт.) про себе під Шаргородом і став наблизитися до королівського обозу, маючи намір обкласти його зусібіч, сильно й одночасно вдарити на обоз. Це поляки спостерегли і почали нарікати на короля увіч, що той даремно живе надією зберегтися, коли (...) тримає військо в окопах на його погибель і, стратившись бездіяльними стоянками, хоче тільки зараз, увійшовши в голод і голод, воюватися. З таким невдоволенням багато хто з поляків, і не лише рядові, але й знамениті, почали вперто й нишком роз'їжджатися з-під своїх хоругв від короля до своїх домівок. Почали просити короля відпустити їх венгри та волохи, які також терпіли нестатки.

У такому стані і з такою бідною королю увесь час радився в лицарському колі, що чинити й як діяти. Одні радили стояти непорушно під Жванцем, де було пристосоване до оборони місце, й чекати наступу на себе хана й Хмельницького. Інші казали йти просто до хана і пробиватися крізь його військо в свої дімівки до Польщі. Треті радили вдатися до Польщі через Покуття й обминути ворожі війська. Четверті бажали для кращого собі спокою домовитися з ханом (...)

[...] Поляки були тоді обтяжені численними бідами від багатоденного сидіння в обозі, через голод і холод були вельми нужденні і немов напівмертві, і, як зборовські обложенці, підгнувши під себе хвоста, наче облізлий узимку звір, рушили 7 грудня зі жванецьких окопів і з легким обозом світ за очі [...]

(Величко С. Літопис / С.Величко. – К., 1991. – С. 123-126).

Примітки:

1. Kubala L. Wyprawa żwaniacka / L.Kubala // Tegoż. Szkice Historyczne. – Lwów, 1880. – Ser. Druga. – S. 173-289.
2. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий / Н.И.Костомаров. – М., 1994. – С. 616-630.
3. Грушевський Михайло. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 650-721.
4. Степанков В.С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) / В.С. Степанков // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 5-20.
5. Баженов А.В. Військові кампанії Богдана Хмельницького 1653 року / А.В. Баженов // Матеріали всеукраїнської науково-практичної

- конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині. – Хмельницький, 2013. – С. 92-97.
6. Газін В.В. Жванецька облога 1653 р., її хід та наслідки / В.В. Газін // Кам'янецьчина: історія і сьогодення : збірник матеріалів науково-кращезнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'янець-Подільського району. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 79-84.
 7. Ciesielski T. Kampania żwaniacka 1653 / T. Ciesielski // Studia i materiały do historii wojskowości. – Białystok, 2004. – Т. 41. – С. 27-60; Tegoż. Od Batohu do Zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653 / T. Ciesielski. – Zabrze, 2007. – С. 208-273; Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie Jana Kazimierza / D. Milewski // Barok Historia. – Literatura. – Sztuka. – Warszawa, 2001. – Półrocznik VIII 1(15). – С. 95-108.
 8. Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ). ВР, спр. №147, арк. 141-191; Бібліотека Польської академії наук (Курнік) ВР, спр. №353, арк. 1-25.
 9. Ciesielski Tomasz. Od Batohu... – С. 218.
 10. БМЧ. ВР, спр. 147, арк. 137-148.
 11. Там само, арк. 152-153; Степанков В.С. Жванецька кампанія... – С. 11; Ciesielski Tomasz. Od Batohu... – С. 224-225.
 12. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Курнік). ВР, спр. 353, арк. 8-9.
 13. Ciesielski Tomasz. Od Batohu... – С. 250-251.
 14. Там же. – С. 255-260.
 15. Jemiołowski M. Pamiętnik. Dzieje Polski zawierający (1648-1679) / M. Jemiołowski // Opracowanie Jan Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – С. 110.
 16. Rawita-Jawroński Fr. Bohdan Chmielnicki / Fr. Rawita-Jawroński. – Lwów, 1909. – Т. 2. – С. 272.
 17. Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 / А.Б. Перналь // Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. – К., 2013. – С. 119.
 18. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. III. – С. 436.
 19. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 721-728; Грушевський Михайло. Назв. пр. – С. 701-709; Степанков В.С. Жванецька кампанія... – С. 13-15; Ciesielski T. Od Batohu... – С. 261-264.
 20. Воссоединение... – Т. III. – С. 391, 450; Грушевський Михайло. Назв. пр. – С. 693-696; Степанков В.С. Жванецька кампанія... – С. 15.
 21. Ciesielski Tomasz. Kampania żwaniacka 1653 r. – С. 56-57; Tegoż. Od Batohu... – С. 265, 269; Franz Macej. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI-XVII wieku. – Toruń, 2006. – С. 320.
 22. Степанков В.С. Жванецька кампанія... – С. 16-17; Ciesielski T. Od Batohu... – С. 265-268.
 23. Бібліотека Польської академії наук (Курнік). ВР, спр. 353, арк. 23-23 зв.
 24. БМЧ. ВР, спр. №147, арк. 187.
 25. Там само, арк. 186-188, 295-297; Архів головний актів давніх (Варшава), Ф.3. Козацький відділ. – Картон 42. – № 49, арк. 2; Степанков В.С. Жванецька кампанія... – С. 17; Ciesielski T. Od Batohu... – С. 269, 272.
 26. Воссоединение... – Т. 3. – С. 393, 404, 450.

The article proposed methodological advice to explore the theme «Zhvanetsko campaign in 1653 and its consequences for the Cossack Ukraine» and the most important sources that allow us to trace the beginning of the campaign, the arrival of the Polish troops to Zhvanets, the course of its siege Ukrainian and Crimean units of the Polish-Crimean negotiations and conclusion Kamenets agreement on 15 December.

Key words: source Zhvanets, the siege, the king, the hetman, Khan, Polish, Ukrainian, Tatar, negotiations, contract.

Отримано: 03.10.2015 р.

УДК 378.016:94(477)«16»

Олександр Григоренко

**ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «НАЦІОНАЛЬНА
РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ»
В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ
ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» У ВИЩІЙ ШКОЛІ
(за працями академіків В. Смолія і В. Степанкова)**

У статті аналізуються методологічні проблеми вивчення Національної революції XVII століття в Україні за працями видатних вітчизняних істориків – академіків В. Смолія і В. Степанкова. Акцентується увага на тому, що використання праць цих авторитетних дослідників є ефективним засобом у справі патріотичного виховання студентської молоді, формування національної свідомості, відродження національної гордості та історичної пам'яті.

Ключові слова: Валерій Смолій, Валерій Степанков, лекція, семінар, Національна революція, Богдан Хмельницький, гетьман, держава, козацтво, Поділля, Волинь.

Історичний розвиток засвідчує, що успіх, соціальний добробут, як правило, з'являються в тих суспільствах, де домінують фундаментальні цінності, загальнонаціональна злагода, авторитет людини праці, співіснують різні форми власності. З утвердженням державної самостійності Україна вийшла на шлях цивілізованого розвитку. В доленосні часи в історії кожного народу з'являються постаті, роль і значення яких у становленні його державності, формуванні національної самосвідомості, зародженні величі душі та стійкості духу виходять далеко за межі історичного бачення, соціального тлумачення і політичних амбіцій не лише сучасників, а й багатьох прийдешніх поколінь. Пріоритетним у розбудові незалежної молоді Української держави є наявність особистостей високого інтелекту, що володіють сучасними знаннями, досвідом, постійно аналізують динаміку вітчизняних і світових подій як в соціальному, так і в економічному напрямках, здатні випереджати та прогнозувати розвиток, акумулювати можливості й сили,